

ІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Шаповал

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: НОВІ АРХІВНІ ВІДКРИТТЯ, НОВІ ДИСКУСІЇ

Стаття присвячена актуальним питанням дискурсу історичної пам'яті в Україні. Приділено увагу новим документам та акцентам у дискурсі про Голодомор 1932–1933 років.

Yury Shapoval Memory of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: New Archival Discoveries and New Discussions. The article shows that the integration of the Holodomor into the European and world culture of memory is not possible without a comparison of this tragedy with the losses suffered by other nations in the Stalinist USSR, and with the Holocaust. This is the only way to find the answer to the question of whether Ukraine with its Holodomor is trying to «eclipse» that which has become axiomatic in the consciousness of many nations.

One of the crucial lessons of studying the famine of 1932–1933 lies in understanding that one should not instrumentalize this problem; it is also not worth externalizing memory, that is, placing responsibility exclusively on some kind of external forces and factors. Finally, all scholarly discussions should be separated from political ones.

22 квітня 1935 року на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні (а тому, за радянською традицією) далеко не повні відомості, згідно з якими Україна на початку 1934 року втратила 4 мільйони 179 тисяч сільського населення¹.

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10–15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, обертаються навколо зазначених цифр. Адже цифри підтверджують: саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х, який заторкнув багато народів тодішнього Радянського Союзу (всього, за офіційним визнанням сучасних російських керівників, в СРСР померло 7 мільйонів людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла

за цим якась спеціальна антиукраїнська політика? Якщо така політика здійснювалася, чи можна вважати її геноцидом проти українського народу? У цьому матеріалі, спираючись на нові публікації, я спробую відповісти на ці запитання, а також окреслити коло проблемних питань.

* * *

Для початку — про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юнктурою, але вона їм значно сприяла. Ані в часи Президента Леоніда Кравчука (1991–1994), ані в часи Леоніда Кучми (1994–2004) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі Віктора Ющенка (2005–2010). Втім, традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатись і закріплюватися до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. У 1990 році вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів»². У другій його частині вперше були надруковані унікальні і принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства Ющенка ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на державний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати широке коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті.

В Україні у дослідження Голодомору Віктор Ющенко включив створений при ньому у травні 2006 року Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також спецслужбу. Влітку 2006 року було розсекречено низку джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони стосувалися голоду 1932–1933 років і доступ до них тривалий час був неможливий. Частину цих документів і матеріалів було вміщено у науково-документальному виданні «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД», що витримало два видання³.

У 2008 році процес розсекречування у ГДА СБУ було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Ідеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими,

італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Зазначені матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Ці документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х років в СРСР і УСРР⁴ є унікальним і важливим джерелом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувалися науковцями.

Ці документи були надруковані в рамках спільної польсько-української видавничої серії за назвою «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»⁵.

Співробітники ГПУ у 1932–1933 роках, очевидно, самі того не бажаючи, виявилися, сказати б, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх документах ситуацію на селі, вимоги влади і власні зусилля для їх реалізації, настрої людей і репресивні заходи щодо них, дії з блокування «витікання» правдивої інформації про суть і масштаби Голодомору.

Крім документів спецслужби, почали активно публікуватися джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), практично всіх обласних архівів України.

Разом із цим також було продовжено оприлюднення, сказати б, людських документів і матеріалів — записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали⁶. Колись це був «компромат», а нині ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 років.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили насамперед відбити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і у більш жорсткому контролі режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку з цим Гергард Зімон написав: «Поряд із «війною» проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»⁷.

Сталінова недовіра поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує

оприлюднений лише у 2000 році лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Таких оцінок і таких вимог Сталін не виставляв до жодної з тодішніх союзних республік.

Тепер відома (але до кінця 1980-х років секретна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 року вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й припинення «українізації». Вся провина за голод перекладалася на латентних «петлюровців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилось, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неспроможність таких оцінок тепер ще більш очевидна.

Ніколя Верт у 2009 році написав, що, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 років. Тепер, після нових публікацій, він дійшов висновку, що, по суті, це був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 роках. Нові свідчення та нові аргументи, за словами Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?» єдиною можливою відповіддю є «так»⁸.

Отже, недаремно у 1983 році, на схилі літ, британський журналіст Малколм Маґґерідж, який писав для «Manchester Guardian» і який їздив по «голодних» регіонах СРСР, на запитання «Де Ви бачили найжахливіший голод?», відповів: «Безсумнівно, в Україні»⁹. І додавав: «...Це був один з найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра»¹⁰.

А ще раніше, у 1953 році, батько поняття «геноцид» Рафаель Лемкін у своїй промові «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме — знищення української нації»¹¹. Цей текст Лемкіна, що зберігається у Відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, у 2009 році зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та ще двадцятьма сімома іншими мовами світу.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про голодомор 1932–1933 років в Україні». Парламенти деяких країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У своїй спеціальній резолюції 23 жовтня 2008 року Європейський парламент визнав «Голодомор

(штучний голод 1932–33 років) жахливим злочином проти народу України та усього людства»¹².

Теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 роках. Часом вони переходили в таку політично карикатурну форму, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія в цілому успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 році міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до своїх колег з інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва по комеморації жертв Голодомору, стверджував: «Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії»¹³.

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омофором» 3-го Президента України Віктора Ющенка. Як я вже сказав, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було у чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 років. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Дехто із західних дослідників заговорив навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затінити» Голодомором Голокост etc. Дехто із західних дослідників виробляє суперечливі оцінки. Наприклад, Андреа Граціозі на запитання «Чи був український голод геноцидом?» дає, по суті, дві відповіді. Перша — ні, «якщо мати на увазі голод, задуманий режимом, або ж — за ще менш обґрунтованою версією — Росією, щоб знищити український народ. Ця відповідь залишається негативною, якщо взяти обмежене визначення геноциду як заздалегідь спланованої волі знищити *всіх* членів етнічної, релігійної чи соціальної групи, і під це визначення підпадає лише Голокост»¹⁴.

Друга відповідь Граціозі суперечить першій: якщо замислитися над істотною різницею між рівнем смертності в різних республіках, якщо додати до мільйонів жертв в Україні, включно з жертвами на Кубані, мільйони русифікованих українців після грудня 1932 року і мільйони селян-втікачів, які зазнали тієї самої долі після того, як прорвалися через міліцейські застави і знайшли притулок в Російській республіці, якщо врахувати те, що внаслідок цього українське етнічне населення втратило 20–25%, якщо згадати, що ця втрата була зумовлені рішенням — які, безсумнівно, були актом суб'єктивної волі — використати голод з антиукраїнською метою на основі «національної інтерпретації», обміркованої Сталіним в другій половині 1932 року, якщо не забувати, що якби не це рішення, жертв було б щонайбільше порядку сотень тисяч, тобто, менше, ніж під час голоду 1921–22 років, якщо, врешті, взяти до уваги знищення великої частини політичної та інтелектуальної еліти республіки, від сільських вчителів до національних лідерів, тоді відповідь на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?», на думку Граціозі, «не може не бути ствердною»¹⁵.

Аналізуючи публікації Андреа Граціозі, один з українських дослідників зауважує, що він у всіх публікаціях, напевно, боїчись їх можливого використання в політичних дебатах, підкреслює, що винними у геноциді є Сталін і його режим, але ні в якому разі не Росія і не росіяни¹⁶.

А сучасні росіяни йдуть ще далі. У січні 2007 року керівник Федерального архівного агентства Росії В.Козлов надіслав лист у зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 гг.», відзначаючи, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. У доданій до листа пояснювальній записці містилася наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації.

Серед рекомендацій, як саме добирати документи для публікації, була така: «Враховуючи «український фактор», належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими самими методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства». Тобто збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислені» — ніяких українських акцентів.

Це є добрий приклад для західних дослідників: не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе у різний спосіб, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, пише про те, що в Україні часів Ющенка «через політичну кон'юнктуру з'явилась теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на «геноцид голодомором в Україні» і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в том числі у Росії»¹⁷. Зрозуміло, Кондрашин за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну...»¹⁸

Проте виникає запитання, до якого саме об'єднання заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду у різних регіонах СРСР? Надруковані в останні роки в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це — не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склалися в цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром», по суті, залишається і описання перспективи виконавців, участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, учасників «штурмових декад», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Разом з тим відомо, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору у європейську і світову культуру пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також з Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» Україна «своїм» Голодомором те, що вже у свідомості багатьох народів стало аксіоматичним.

Один з ключових уроків вивчення голоду 1932–1933 років полягає в розумінні того, що не слід інструменталізувати цю проблему, не варто також екстерналізувати пам'ять, тобто покладати відповідальність виключно на якісь зовнішні сили і фактори.

Нарешті, слід відокремлювати наукові дискусії від політичних. В Україні необхідно подолати ситуацію, за якої історичну

пам'ять перетворено на поле битви між посткомуністами і націонал-лібералами. Цього року в Україні змінилася влада і новий Президент Віктор Янукович, перебуваючи у Брюсселі, вже встиг заявити, що його влада не вважає Голодомор геноцидом. Було змінено також голову Українського інституту національної пам'яті. Деякі прикмети говорять за те, що нове керівництво не дуже обтяжує себе пошуками адекватної політики пам'яті, повторюючи і повертаючи у суспільну свідомість радянські стереотипи.

Проте і за цих умов дослідження Голодомору і формування належної пам'яті про цю трагедію залишається завданням в першу чергу науковців.

¹ Див.: Лозицький Володимир. Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства // День. — 2008. — 25 жовтня.

² Див.: Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів. — Київ: Політвидав України, 1990.

³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — Київ: ВД «Стилос», 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

⁴ Див., наприклад: Graziosi A. (ред.), «'Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», Cahiers du monde russe et soviétique, 1–2 (1989); Id. (ред.), Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. — Torino, 1991; Luciuk L.Y., Kordan B.S. (ред.), The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33. — Kingston, Ontario, New York, 1988; Zlepko D. (ред.), Der ukrainische Hunger-Holocaust. — Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідомленнями британських дипломатів // Всесвіт. — 1989. — № 11. — С. 153–162; Упокорення голодом. Збірник документів. — Київ: Інститут української археографії, 1993. — С. 47–101; Isaijw W.W. Famine-genocide in Ukraine, 1932–33. Western Archives, Testimonies and New Research. — Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. — Харків: Фоліо, 2007; Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних

справ Федеративної Республіки Німеччина. — Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008, та ін.

⁵ Див.: Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Том 7. — Голодомор в Україні, 1932–1933. — Варшава — Київ: Інститут національної пам'яті, 2008; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw — Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

⁶ Див., наприклад: Борисенко Валентина. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. — Київ: Видавничий Дім «Стилос», 2007.

⁷ Simon Gerhard. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord — Tatsachen und Kontroversen // Europäische Rundschau. — 2008. — Nummer 1. — S. 89.

⁸ Ніколя Верт. Жнива геноциду // Критика. — 2009. — Число 3–4. — С. 7.

⁹ Малколм Марґерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. — Луцьк: ВМА «Терен», 2006. — С. 145.

¹⁰ Там само. — С. 149.

¹¹ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). — Київ: Майстерня книги, 2009. — С. 62.

¹² http://www.newsru.ua/arch/ukraine/23oct2008/viznav_golod.html

¹³ Цит. за: Онишків Юрій. Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. — 2008. — № 46. — С. 24.

¹⁴ Див.: Graziosi A. Stalinism, Collectivization and the Great Famine. — Cambridge, Massachusetts, 2009. — P. 80.

¹⁵ Ibid. — P. 80–81.

¹⁶ Див.: Портнов А. Упражнения с историей по-украински. — М.: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. — С. 205.

¹⁷ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. — С. 6.

¹⁸ Там само.